

ЛІТАРАТУРА:

1. Дьяченко М.И. Краткий психологический словарь / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: Нар. асвета, 1996. – 399 с.; 2. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 2: Г–К / [Рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1978. – 768 с.; 3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 3.: Л–П / [Рэд. тома П. М. Ганановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1979. – 672 с.; 4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. Т. 4. П–Р / [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1980. – 768 с.; 5. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа: звыш 6000 слоўн. арт. / уклад. А. С. Аксамітаў [і інш.]; пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.; 6. Чалавек і грамадства: Энцыклапедычны даведнік [Электронны рэсурс] / Slounik.org: беларускія слоўнікі і энцыклапедыі. – Мінск, 1998. – Рэжым доступу: <http://www.slounik.org/hramadstva/> – Дата доступу: 06.12.2015.

Бурковський І.З. (Київ, Україна)

Слов'янські етимології: *овьса, *aje, *volo/volje

Роботу присвячено застосуванню методології глибинних етимологічних досліджень на основі принципів, сформульованих О.С. Мельничуком.

Ключові слова: глибинна етимологія, методологія лінгвогенетичних досліджень, кореневі варіанти, звукозображальність, етимологічні дерева.

Работа посвящена применению методологии глубинных этимологических исследований на основе принципов, сформулированных А.С. Мельничуком.

Ключевые слова: глубинная этимология, методология лингвогенетических исследований, корневые варианты, звукоизобразительность, этимологические деревья.

The paper gives some examples of application of a special methodology of profound etymological researches, connected with the name of O.S. Melnychuk.

Key words: profound etymological researches, methodology of linguo-genetic researches, parallelism of roots, onomatopoeia, ethymological trees.

Метою цієї розвідки не є детальний виклад і вичерпне обґрунтування пропонуваних етимологізаційних версій – це будуть радше попередні повідомлення про них. Досліджувані лексеми вже дістали тією чи іншою мірою етимологічну розробку – це відбито в багатьох наукових джерелах, насамперед лексикографічних, що з них ми тут можемо зацепити лише деяку частину, але досягнуті результати не можуть задовольнити вдумливого дослідника, і ми масмо на меті просунутися далі на цьому шляху. Передовсім тут ідеться про застосування нової методології етимологічних досліджень, основу якої становлять принципи академіка

Мельничука, – про них див. [1; 2]. Пропагування цієї перспективної методології становить іще одну мету нашого виступу, як і низки попередніх та планованих на майбутнє.

Дещо про ці принципи було сказано також у виголошеній на пленарному засіданні нинішніх наукових читань доповіді проф. Т.О. Черниш («Булаховський – Мельничук: спадкоємність і новаторство в українській компаративістиці»). Як можна було звідти почути, методика академіка Мельничука полягає, серед іншого, в побудові великих, розгалужених етимологічних гнізд (на наш погляд, тут краще, либонь, уживати термін «етимологічне дерево», а «гніздо» залишити для відносно нескладних утворів). Ми якраз і продемонструємо, як за допомогою згаданих принципів, відповідних праць Ученого, а то й просто завдяки створюваній ними дослідницькій налаштованості на більшу увагу до внутрішньої форми слів здійснюється об'єднання під одним спільним (пра)етимомом лексем, що зовні не виявляють ознак спорідненості, і в етимологічних словниках трактуються як не пов'язані генетично.

Почнемо зі з'ясування походження давнього зооніма *вівця*. Етимологічні словники слов'янських мов подають перелік відповідних споріднених слів різних мов індоєвропейської родини (д.-інд. *avikā* 'вівця', лит. *avìs*, лат. *ovis*, хет. *ḥaṣašta* ін. – див., напр., [5, 389; 12, 404]) і реконструйовані праформи – праслов. **ov̥sa* (часом указуючи на постання його з давнішого **ov̥kā* та даючи словотвірний коментар: утворена зменшувальним суфіксом *-*ik(ā)* [9, 116; 12, 404]), і.-є. *oʷci-s. Але мало в якому з цих словників можна знайти, власне, етимологію даного слова, що передбачає розкриття його внутрішньої форми – хоча вона, ця етимологія, існує вже віддавна. Подібна неувага до цього першорядного аспекту досліджень є для сучасних етимологів, на жаль, досить типовою. Вона пов'язана зі ще однією прикрою річчю, з якою ми стикаємося й у ході роботи над нинішньою темою: недостатньою увагою до доробку своїх попередників (щодо цієї проблеми див. [3]). Авторитетне московське видання [10, 204], щоправда, подає ймовірну найближчу етимологію слова, за якою і.-є. *oʷci 'вівця' походить від **oʷc-* / **oʷc-* у значенні 'вдягати', але з вочевидь неслухним посиланням, на працю, де лише побіжно згадано цю версію, причому – та сама хиба – без указання жодних джерел (що, зрозуміло, може вводити читача в оману, створюючи враження першоджерела). Дивно, що автор статті не згадав тут про книгу спочилого фундатора видання, у якій той значно докладніше зупиняється на обговорюваній етимології (втім, про властиве першоджерело – ним є, імовірно, словник А. Фік(к)а [14, 12] – не згадує й він, сумарно покликаючися лише на низку пізніших). Якщо Фік у вказаному місці дає

лаконічне й не цілком конкретне тлумачення постульованої ним деривації: «Вівцю, певно, названо від одягання (Bekleiden)», то О.М. Трубочов деталізує: «І.-є. *ouis... позначало тварин за їх густим вовняним покривом, який дійсно справляє враження чогось одягненого зверху, шуби. Імовірно, тільки так можна тлумачити зв'язок *ouis: **eu-*, навряд чи потрібно припускати первинне значення 'тварина, що дає одяг'» [8, 347].

Питання ж про подальшу етимологію слова – звідки походить, своєю чергою, той його прамовний етимон **eu-*/ **ou-*, автор (як і майже всі його колеги в аналогічних випадках) навіть не ставить. Такі питання ставив і розв'язував академік Мельничук, який запровадив поняття глибинних етимологічних зв'язків [7], і звернення до його доробку може допомогти й у даному разі. Те прамовне дієслово він пов'язує з індоєвропейським коренем **uei-*, з багатою палітрою значень («гнути, крутити, вити, закутувати, плутати, в'язати» тощо) – у присвяченій йому окремій праці [6, 6–7] (подаємо тут «безларингальні» реконструкції, оскільки вони фігурують в обговорюваних джерелах, зокрема – поруч із «ларингалізованими» – й у зазначеній праці О.С. Мельничука, який трактує їх як відбиття пізнього прамовного стану). Пов'язання коренів **eu-*/ **ou-* та **uei-* (первісно в їх анлауті був, на думку автора, щілинний ларингал) як членів однієї прадавньої формотворчої парадигми він здійснює з використанням своєї концепції генези індоєвропейського вокалізму, проте цю процедуру можна здійснити й у «традиційніший» спосіб – удаючися до поняття *Schwebeablaut* (тут застосуємо позначення **Heu-*: **Heu-e-i-*), що його приклад подамо трохи далі, або виходячи з гіпотетичних акцентуаційних чинників. Усі названі пояснення мають право на існування, тим більше, що вони не є принципово непоміжними – допускають можливість взаємоузгодження й у сукупності сприяють кращому з'ясуванню питання.

Таким чином, у праці видатного українського мовознавця імпліцитно присутня етимологія розгляданої нами прадавньої назви домашньої тварини (безпосередньо слова він не торкається – мабуть, за браком місця), причому етимологія максимально глибока – бо наведений етимон сам уже не є дериватом, а належить до первісних мовних знаків (питання відтворення його гранично давньої звукової постаті ми тут не торкаємося, дуже умовно її можна тут позначити як *həu – написання О.С. Мельничука; пояснення внутрішньої форми наведено нижче). Нам лишається вточнити семантичний аспект цієї етимології. Наведену вище тезу Трубочова (що йде від Фіка) про «зв'язок *ouis : **eu-*», безперечно, варто загалом визнати слушною, але характер цього зв'язку ми бачимо дещо інакше. За з'єднувальну ланку з етимомом **uei-* для кореня **eu-*/ **ou-* може правити таке прадавнє значення, як «обгортати, обвивати» (чи радше, з огляду на брак

префіксів у прамові, просто «вити, крутити») – саме воно, імовірно, і було для нього первісним. Із цим значенням, як базовим, добре узгоджуються, як похідні, усі наведені у відповідній статті словника Покорного: й «одягати» (подане як єдине заголовне, хоча воно вочевидь не вичерпує семантичного спектра даного кореня), й «узувати» (наявне головно в слов'янському та балтійському матеріалі – цсл. *Obuti* 'взути', лит. *araĩtas* 'взутий' та ін., але також і в засвідченому значно давніше авест. *aoutra* 'взуття»), і з не цілковитою певністю віднесеному сюди хет. *uṣṣā(i)* - 'прикрашати' (хоча вони можуть бути виведені й від «одягати»), і «шнур» (тобто «звятий, сплетений») та подібні (латиське *āukla* тощо) [16, 346]. До цього самого ряду належить і зоонім *oϕis 'вівця': тварину названо, очевидно, за такою її прикметною ознакою – прикметнішою, ніж та, котра бачилася Трубачову – як кучерявість, за кучеряву шерсть, вовну. (Останнє слово, до речі, теж зі значною ймовірністю належить до похідних того самого прадавнього кореня, але це питання досить складне, зупинятися на ньому наразі не будемо).

До членів того самого етимологічного дерева, тобто континуантів того самого пракореня, належить і слово *яйце* (праслов. *aĵe, і.-с. *ōĵom (**ō(ū)j-*om) – див., напр., [16, 783], чи, з позначенням ларингала, **h₂ōĵi-o-* [11, 1681]). Його можна трактувати як похідне від того самого кореня з базовим значенням «крутити» – тобто тлумачити внутрішню форму слова як «кругляєте», а ще – «те, що (легко) крутиться, котиться». Це слово віддавна – ще від першої половини позаминого століття – пов'язують з індоєвропейським словом зі значенням «птах» (лат. *avis* – у нас присутнє в запозиченні *авіація*), хоча й не без сумнівів з огляду на труднощі з фонетичним гесп. морфологічним обґрунтуванням цього зв'язку (головний камінь спотикання – не лише кількісна, а й якісна відмінність початкових голосних). Не можна вважати остаточно з'ясованим і характер цього зв'язку (відоме питання – «що було раніше»). За Р. Турнайzenом, птах дістав свою назву від яйця, як «яйценосне створіння» («*Eiertier*») – дуже цінна властивість для переслідуваних голодом індоєвропейців [17, 803]. Проте існує й протилежна думка: яйце дістало свою назву від птаха – як «належне до птаха», «пташине». А. Вальде не бачив підстав віддати перевагу котрійсь із цих двох версій [18, 230], проте сучасні етимологи зазвичай висловлюються на користь другої, насамперед і з огляду на подовжений голосний, що може тлумачитись як кількісний аблаут, ознака прикметникового деривата. Існуючі аргументи не можна визнати надто вагомими – хоча ми не беремося стверджувати, що протилежна версія є вірогіднішою. У будь-якому разі за традиційними канонами генетичного (порівняльно-історичного) мовознавства наявність дериваційного зв'язку (незалежно від напрямку деривації) між індоєвропейськими словами зі

значеннями «яйце» й «птах» на сьогодні навряд чи може вважатися доведеною, отже, поки цього не здійснено, правомірним є приймати, що вони виникли незалежно одне від одного (себто на питання, «що було раніше», відповідати: «Раніше було все»). Проте якщо яйце справді дістало назву від птаха, то й ця евентуальна обставина не означає належності зазначених слів до якогось іншого етимологічного дерева. Погляньмо на другу ймовірну етимологію нашого орнітоніма – її розробили Т. Гамкрелідзе й В. Іванов [4, 537]. Вони виводять індоєвропейську назву птаха, реконструюючи її звукову постать у двох формах, альтернативах т. зв. «рухомого аблауту» (Schwebeablaut), *Наці- (для лат. *avis*, вірм. *haw* ‘птах’ та ін.) і *Нцеї- (давньоінд. *vēḥ*, мн. *vāyaḥ* ‘птах’, *vāyasá-* ‘птах, ворона’ тощо) [4, 233, 537], від *Нце(ї)- ‘повітря; вітер’ (первісне значення ‘дути’) – тобто від того самого прадавнього кореня, досліджуваного О. С. Мельничуком. (Появу звука **а** замість **е** в першому варіанті, залишену авторами без коментарів, слід пояснювати, очевидно, «забарвлювальною» дією сусіднього ларингала). Таким чином, у всіх випадках (деривація в одному чи другому напрямку чи окреме взаємозалежне походження) первісний етимон розгляданих назв яйця й птаха лишається той самий.

Мотивація цього найменування, на думку авторів – «істота, що пересувається (літає) по повітрі», або, стисло, птах – це «Повітряний». Такому тлумаченню не можна відмовити у вірогідності, на його користь може свідчити й наведена на тій самій сторінці інформація, що ведійське *ví-/vé-* ‘птах’ часто позначає й інших істот (міфічних), а іноді й речі (стріли), що летять у повітрі. Проте можна вказати й інші більш чи менш імовірні варіанти семантичного пов’язання розгляданого давнього орнітоніма з відомим уже нам праetimonom (без посередництва семими «яйце»). Ще однією з’єднувальною ланкою тут може бути таке значення, як «кружляти» (характерна риса поведінки багатьох птахів). Крім того, як пояснює О. С. Мельничук, цей праetimон (*həu-) мав звуконаслідувальну природу [6, 16], тобто імітував звук (завивання) вітру, хуги – це і є його первісна внутрішня форма. За цією ознакою цілком міг бути найменований і птах з подібним криком (на кшталт сови) – тим більше, що первісні звуконаслідування були мало диференційовані, згодом назва могла зробитись узагальненою (розширення значення) або ж, не виключено, від початку мало місце поєднання одиничного й загального. Ця версія є теж досить вірогідною (найменування істот за видаваними ними звуками – вельми типова прадавня модель), отож до членів даного етимологічного дерева можна з імовірністю додати ще деякі орнітоніми, що мають в основі імітацію пташиного крику.

Що ж до неоднакової якості анлаутних голосних різних похідних цього етимона – **о-** в назвах вівці та яйця і **а-** в назві птаха – то вона,

очевидно, зумовлена різною якістю ларингалів, що передували їм: *h₃eu-i- 'вівця', *h₂eu-i- 'птах' (за [13, 384, 27]). А це – не що інше, як алотеза (див. [1, 85; 2, 21]): відомості, що лежать в основі нової методики, можуть допомогти вирішити давню проблему.

До континуантів того самого праetimона зі значною вірогідністю належить і слово, що позначає частину тіла птаха (щоправда, ця обставина навряд чи має прямий стосунок до його, слова, етимології): *vólo*, пол. *wole*, серб., хорват. *vólja*, праслов. **volо/volje*, індоєвропейський етимон відтворюють як *(s)uel- 'надиматися, пухнути' [5, 418; 12, 707], це – когнат того самого кореня *uēi-(<*h_{8u}-), семантичний зв'язок тут зрозумілий: «крутити» → «круглий, заокруглення» → «пухлина; випукла частина тіла». Їхні відмінні фінали з погляду традиційної лінгвістики можна тлумачити як різні «розширювачі», ми ж віддаємо перевагу новим засобам, убаचाючи тут радше сонантний аблаут. Сюди ж слов'янські етимологічні джерела слушно відносять прагерманське *swell-a- 'пухнути' (нім. *schwellen*, англ. *swell*), його походження у відповідних германських джерелах характеризується як «неясне» [див., напр., 15, 833]. Наше слово фахівцям з германської етимології невідоме – стикаємося тут зі ще однією типовою рисою сучасних етимологів: недостатньою увагою до праць не лише попередників, а й сучасних колег із суміжних галузей.

У рамках нинішньої розвідки ми, не маючи змоги багато розповідати про нову методологію й широко демонструвати її можливості, здобулися на поглиблення етимології трьох слов'янських слів, а також деяких споріднених із ними неслов'янських (точніше, в одному випадку ми дали етимологію слова як таку – бо якщо для двох перших уже існували бодай найближчі етимології, то для третього – лише перелік споріднених слів та реконструйовані праформи з тією самою семантикою), коротко обґрунтувавши походження їх від спільного етимона. Як нам видається, принципи глибинних етимологічних досліджень у поєднанні з традиційними (перші не заперечують других, а радше доповнюють їх) дають дуже добрі результати, вможливаючи простеження етимології слів на всю глибину, і показані тут приклади, хоч у них застосовано лише частину засобів пропагандованої нами новітньої методології, і на вельми обмеженому матеріалі, усе-таки свідчать на користь продовження досліджень у цьому напрямі – їх перспективи без перебільшення можна оцінювати як грандіозні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурковський І.З. Етимологія і лінгвогенеза (про значення етимологічних принципів О.С.Мельничука) // Мовознавство. – 2001. – №6. – С. 84–92;
2. Бурковський І.З. Сучасні проблеми встановлення віддалених генетичних зв'язків слов'янських мов // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : Зб. наук. пр. (Ювілейний випуск до 120-річчя з

для народження). – К., 2008. – С.18–23; **3**, Бурковський І.З. Етимології початку ХХ ст. (на прикладі Jagić-Festschrift) і сучасна наука // Мова та історія : Зб. наукових праць. – Вип. 356. – К., 2015: **4**, Гамкрелідзе Т.В., Іванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Тбилиси, 1984; **5**, Етимологічний словник української мови / Гол.ред. О.С.Мельничук. – Т. 1. – К., 2006; **6**, Мельничук А.С. *Этимологическое гнездо с корнем *ucei- в славянских и других индоевропейских языках: Докл. на VIII Междунар. съезде славистов (Загреб – Любляна, сентябрь 1978 г.). – К., 1978; **7**, Мельничук О.С., Коломієць В.Т. Глибинні етимологічні зв'язки в лексиці слов'янських мов // Слов'янське мовознавство: Доп. на XI Міжнар. з'їзді славистів. – К., 1993. – С.98–112; **8**, Трубачев О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках // Трубачев О.Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 3. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2008. – С. 289–390; **9**, Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – Т. III. – М., 1987; **10**, Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Вип. 39. – М., 2014; **11**, Beekes R.S.P. Etymological dictionary of Greek. Vol. 1–2. Leiden: Boston: Brill, 2010; **12**, Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 2005; **13**, Derksen R. Etymological dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. – Leiden; Boston: Brill, 2008; **14**, Fick A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Vierte Auflage. – Erster Teil. – Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 1890; **15**, Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. Aufl. – Berlin / New York, 2002; **16**, Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Band. – Bern; München, 1959; **17**, Thurneysen R. [Ред. на:] Walde A. Lateinisch- $\sqrt{\text{Jes}}$ etymologisches Wörterbuch. Heidelberg, Carl Winters Universitäts buchhandlung, 1906. XI.VII, 870 s. // Göttingische Gelehrte Anzeigen. – 1907. – № 10. – S. 795–807; **18**, Walde A. Lateinisch- $\sqrt{\text{Jes}}$ etymologisches Wörterbuch. 3. neubearb. Aufl. Von J.W. Hofmann – Bd. 2. – Heidelberg, 1954.

Гнатюк Л.П. (Київ, Україна)

Завдання і перспективи історичної лінгвоукраїністики у ХХІ ст.

Статтю присвячено окресленню завдань і перспектив, які постають перед історичною лінгвоукраїністикою у ХХІ ст.

Ключові слова: історична лінгвістика, історія української мови, історія української літературної мови, реконструкція мовної свідомості.

Стаття посвячена рассмотрению задач и перспектив, возникающих перед исторической лингвоукраинистикой в ХХІ веке.

Ключевые слова: историческая лингвистика, история украинского языка, история украинского литературного языка, реконструкция языкового сознания.

The article's subject matter is determination of tasks and perspectives of historical study of Ukrainian language in the 21st c.

Key words: historical linguistics, history of Ukrainian language, history of Ukrainian literary language, reconstruction of language awareness.